

INTERVENCIONS EN LA VIA AUGUSTA A LA FONT DE LA FIGUERA (VALÈNCIA) I VILLENA (ALACANT)

INTRODUCCIÓ

Amb motiu del projecte de construcció del transvasament Xúquer-Vinalopó, i en el marc d'un conveni signat entre la Universitat de València i l'empresa *Agua del Júcar* per al seguiment de les obres¹, entre els mesos de gener i febrer de l'any 2004 es van realitzar dues intervencions en sengles camins afectats pel traçat de la conducció als termes municipals de la Font de la Figuera (la Costera) i Villena (l'Alt Vinalopó) que es considerava podien estar relacionats amb el pas de la via Augusta (fig. 1). La incertesa sobre el traçat de la via en aquesta zona aconsellava la realització de sondeigs amb la finalitat de comprovar si algun dels camins afectats per les obres es corresponia amb aquest important eix de comunicacions².

EL CAMÍ VELL DE CAUDETE, LA FONT DE LA FIGUERA

Al terme municipal de la Font de la Figuera la franja afectada pels treballs de construcció de la conducció Xúquer-Vinalopó tallava en direcció N-SE la traça que sembla correspondre a la via Augusta, el camí Vell de Caudete, prop de l'antiga estació del ferrocarril (fig. 2). Aquest camí, en l'actualitat asfaltat i d'uns 5 m d'amplària, arranca de la població en direcció sud paral·lel a l'antiga via del ferrocarril pel seu costat oest, per on segueix un traçat prou rectilini de 2'4 km de longitud al peu de muntanya del Capurutxo. Presenta una secció escalonada,

Fig. 1. Mapa del PV amb el traçat general de la via Augusta i la localització de les intervencions, segons Bonet, Albiach i Gozalbes (2003).

de manera que el lateral NO està format pel mur de contenció dels bancals superiors i al SE es troben les parcel·les pràcticament al mateix nivell que el camí (fig. 3). La intervenció es va efectuar en un punt situat a 1'2 km al SO de la població (coordenades UTM 30SXH833966), on el camí discorre a una cota de 560 m, i ha consistit en l'excavació de tres sondeigs de 8 x 2 m dins d'una franja de 26'7 m d'amplària, dos en els extrems i el tercer en el centre, separats uns 10'3 m (fig. 4). Amb la finalitat de garantir la circulació, els sondeigs es van obrir per meitats, és a dir, primer es va excavar la meitat est del camí i posteriorment l'oest, deixant una franja d'uns 50 cm sense excavar entre les dues parts de cada sondeig. En els treballs es van utilitzar mitjans mecànics per alçar la capa asfàltica i després es va continuar manualment (fig. 5).

El camí actual està format per una capa asfàltica d'uns 4 cm de gruix (UE 1001), col·locada sobre un reblit de terra amb pedres mitjanes i grans que té uns 40 cm de potència (UE 1002). Per davall d'aquesta capa de prepara-

ció, en la meitat oest hi ha restes d'un camí construït amb pedres mitjanes (UE 1003) que té entre 4 i 5 cm de grossària i entre 1'15 i 2'40 m d'amplària (fig. 6), entre les quals apareix la carbonissa que sol acumular-se junt a les vies dels antics trens de carbó. En la zona est, on el terreny està més elevat, es troba directament la roca o hi ha un reblit de pedres i terra. En la meitat oest del camí, per davall de la capa de pedres, apareixen dos reblits d'arena i pedres menudes (UE 1004-1005) que tenen entre 3 i 4 cm de grossària i omplen una xicoteta cubeta que hi ha només en aquesta part, que cal interpretar com reparacions puntuals. Tots aquests reblits estan construïts sobre una primera superfície retallada en el conglomerat rocós que forma una plataforma amb un mínim de 6 m d'amplària (UE 1006), però que devia ser major, ja que per la banda SE els treballs de preparació de l'actual camp de vinyes han retallat l'esmentat conglomerat. L'escaló format per aquest retall en el costat NO es troba situat als peus del marge però ja dins del camí actual (fig. 7). En aquesta plataforma, i als peus de l'esmentat graó, en el sondeig 2 es veien dues carrilades

Fig. 2. Mapa topogràfic amb la localització de les intervencions: 1) La Font de la Figuera; 2) Villena.

Fig. 3. Vista del camí Vell de Caudete (la Font de la Figuera).

amb una distància entre eixos de 135 cm. Tant el reblit 1002 com el camí 1003 han aportat materials que confirmen la seua datació contemporània. Només la plataforma preparada per a la construcció ha de ser anterior, sense que pugua determinar-se la seua antiguitat. Pel que fa a les carrilades, tampoc pot determinar-se la seua datació relativa: són posteriors a la preparació de la plataforma i anteriors als reblits 1004-1005. L'eix se situa en la franja baixa de la forquilla atribuïda a les carrilades romanes (135-147 cm), de manera que no pot descartar-se aquesta datació (Sillières, 1990, 628).

D'altra banda, en les prospeccions prèvies a l'inici de les obres en aquest tram es van localitzar alguns fragments de material ceràmic de construcció d'època romana i altres restes d'adscripció dubtosa en la parcel·la situada a l'oest del camí, als peus del tossal del Capurutxo. Després de notificar la troballa al Servei d'Arqueologia i Etnologia de la Conselleria d'Educació, Cultura i Esport, i d'acord amb el tècnic responsable de la supervisió d'aquests treballs, donada l'escassa entitat de les restes es va procedir a obrir una trinxera de 100 m de longitud amb mitjans mecànics al llarg de la parcel·la afectada per les obres. El seguiment arqueològic va permetre comprovar la inexistència de restes en la part inferior del vessant de la muntanya, per la qual cosa no pot descartar-se que es tracte de materials procedents d'abocaments d'enderrocs, tal vegada originaris de la mateixa població.

Les restes trobades en l'excavació no constitueixen per si mateix un testimoni segur del pas de la via Augusta per aquest punt, seguint el traçat del camí Vell de Caudete. L'arrassament de les restes dels camins anteriors per a la construcció de l'actual en un moment en què ja es troba en ús el ferrocarril, que passa a escassa distància del camí, impedeix determinar-ne l'antiguitat. Les

úniques restes trobades anteriors al camí actual que poden ser antigues són les constituïdes per la plataforma rebaixada en el conglomerat rocós d'uns 6 m d'amplària que, a mode de terrassa, s'ha trobat en els tres sondeigs practicats, i les carrilades que apareixen marcades sobre ella. Es tracta indubtablement d'una preparació per a la construcció d'un camí en època indeterminada, un indicatiu que sí pot relacionar-se amb el pas de la via Augusta en un tram que la majoria dels estudiosos coincideixen a identificar amb ella.

EL CAMINO VIEJO DE FUENTE LA HIGUERA, VILLENA

Al terme municipal de Villena l'anàlisi cartogràfica va mostrar la importància de la traça constituïda pel Camino Viejo de la Font de la Figuera a l'hora de determinar el traçat de la via Augusta. Com succeïa en el cas anterior, la franja afectada pels treballs de construcció de la conducció Xúquer-Vinalopó el tallava en direcció E-O (fig. 2). Es tracta d'un camí de terra piconada de 7 m d'amplària que en època recent ha estat refet per a facilitar l'accés dels vehicles pesants a una pedrera pròxima. El camí discorre pel vessant SE de la lloma del Cantalar

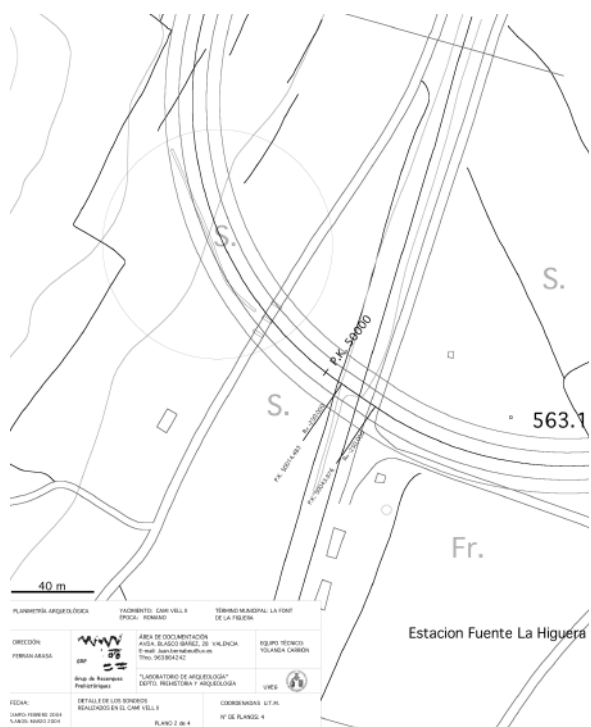

Fig. 4. Detall de la intervenció al camí Vell de Caudete (la Font de la Figuera).

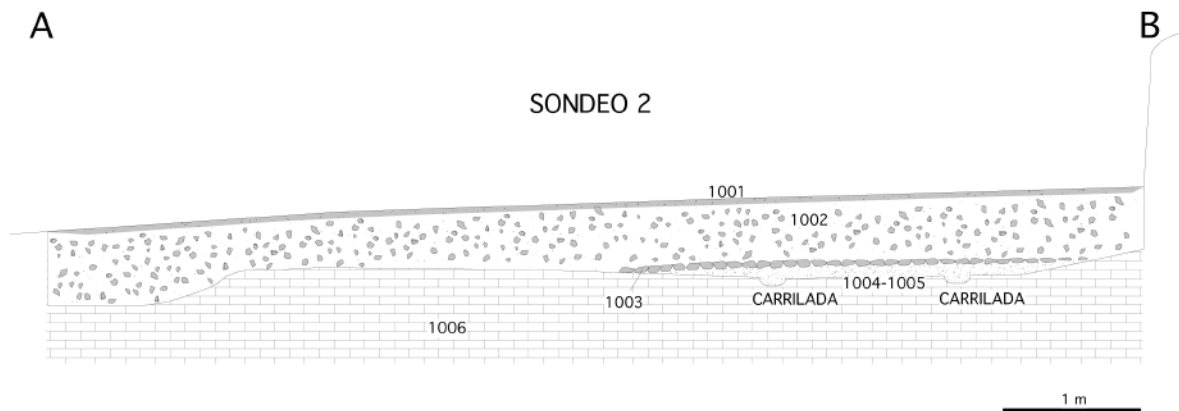

Fig. 5. Secció A-B del sondeig 2.

i presenta una lleugera inclinació des del nord, on travessa una lloma de baixa altura (580 m) per un collet que s'obre entre dos cims, des d'on davalla suaument fins a la carretera de Fontanar dels Alforins en un tram rectilini d'uns 400 m de longitud orientat cap al SO i a una cota de 560 m (coordenades UTM 30SXH820895). Ací el terreny presenta també una lleugera inclinació cap a l'est, de manera que la parcel·la situada en aquest costat es troba a menor altura.

Com en l'actuació anterior, en una primera fase es van obrir tres sondeigs al centre i els dos extrems de la zona afectada. El camí es va dividir en dues meitats a partir del seu eix longitudinal i es va excavar primer en la meitat est del camí i posteriorment en l'oest, ja que s'havia de facilitar l'accés dels vehicles a la pedrera. La troballa de restes d'un camí anterior va aconsellar l'excavació d'una zona més àmplia que en permetera una visió de conjunt. Per aquesta raó es va demanar a l'empresa constructora que fes un camí alternatiu i posteriorment es va ampliar l'excavació a tot el camí en una superfície de 28 x 7 m (196 m²). En aquesta segona fase dels treballs es va haver de tancar el sondeig 1 per tal de poder construir el nou camí dins de la zona expropiada. Els tres sondeigs inicials es van excavar manualment, però després de comprovar l'estratigrafia del camí, que estava recobert d'una capa de terra i grava molt compactada d'uns 20 cm de potència (UE 1001), quan es va ampliar l'excavació es va optar per retirar aquesta capa superior per mitjans mecànics, sempre amb un acurat seguiment, i posteriorment es va continuar treballant manualment (fig. 8-10).

El camí trobat en l'excavació està delimitat en la part est per un mur de contenció (UE 1002), construït amb pedres grans i mitjanes travades amb fang (fig. 11). El seu

aspecte és el d'un marge, amb només la cara externa ben acabada. La cara interna sols està ben acabada en alguns punts i en general és molt irregular i està construïda en la seua major part amb pedres de menors dimensions. Les dimensions d'aquest mur són variables: l'alçària arriba als 35 cm en la part central de la zona excavada, on té una amplària de fins a 90 cm; en els extrems l'amplària és menor i té poc més de 50 cm. El costat oest de la calçada sols es va trobar delimitat en el sondeig 1 per un mur semblant d'uns 50 cm d'amplària, construït en aquest cas amb pedres de dimensions petites i mitjanes travades amb fang (UE 1013). En la resta de la zona excavada no s'observa aquest mur i la via està delimitada simplement per una alineació de pedres, parcialment carejades, que són en realitat el límit del reblit de pedres sobre el qual estaria assentada. D'aquest reblit (UE 1015) sols es conserva en general una de les capes de pedres, de dimensions grans i mitjanes, assentada directament sobre el terreny natural (UE 1008). En la part central de la via, coincidint amb una zona més deprimida que els extrems, el reblit era més potent, d'uns 40 cm, i a diferència de la resta estava format bàsicament per còdols.

Per a la construcció del camí sembla haver-se utilitzat un sistema molt senzill: en un terreny lleugerament inclinat, en lloc d'excavar per aconseguir una superfície horitzontal a mode de graó sobre el qual depositar els materials que serveixen de base al camí, el que es fa és construir un mur de contenció en el costat inferior i aportar materials sobre el terreny natural fins aconseguir una superfície horitzontal. La secció ens mostra com la cota de base del reblit de pedres és més elevada en l'extrem oest i és junt al mur est on se n'observa una major potència. El camí ha

Fig. 6. UE 1003 del sondeig 2.

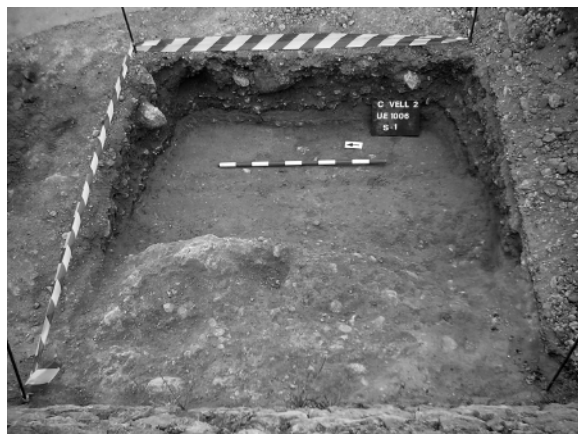

Fig. 7. UE 1006 del sondeig 1.

estat en ús fins a l'actualitat i les diferents capes que hem pogut documentar (UE 1001 i 1004-1009) sobre el nivell de preparació inicial són totes de la segona meitat del segle XX. Es tracta de reompliments fets amb terra i pedres menudes i en el sondeig 1 n'hem pogut diferenciar fins a tres nivells diferents superposats (UUEE 1004, 1005 i 1006).

L'amplària del camí és de 5'80 m, encara que posteriorment –en un moment indeterminat, però possiblement en època moderna– deixa d'utilitzar-se la part oest i només se'n fa servir la de l'est, amb una amplària d'uns 3'70 m. L'ús continu del camí ha produït que amb el temps no sols es degrade la seua capa superior, sinó que aquest desgast afecte fins i tot al reblit de terra i pedres que en alguns casos ha desaparegut; hem pogut observar com en el terreny natural estan marcades les roderes dels carros (UE 1006), fins i tot trobem aquestes empremtes sobre les pedres del mur est (fig. 12-13). Però els dos soles que apareixen millor marcats estan situats a una distància molt pròxima, al voltant de 1 m, per la qual cosa no poden tenir-se en compte a l'hora de calcular l'amplària entre eixos.

En conclusió, ens trobem amb un camí construït de 5'80 m d'amplària, equivalent a 20 peus, del qual es conserva fonamentalment el mur de contenció del costat est (*umbo*) i part del reblit de terra i pedres (*rudus*) sobre el qual devia trobar-se la calçada. Aquesta estructura és semblant a la documentada en altres casos a diferents vies romanes, segons es pot veure en obres com les de Grenier (1934, 320-321), Quilici i Quilici (1992) i Chevalier (1997, 110-111). Interpretem que aquest camí és la via Augusta, tot i que els elements que en permeten una data-

ció són escassos. Aquests són d'índole topogràfica, ja que considerem que aquest segueix el traçat més raonable per a la via en aquesta zona, i de tècnica constructiva, perquè aquesta és semblant a l'emprada en altres punts de la via Augusta que s'han excavat o resulten visibles i en general a la d'altres vies romanes excavades³. Pel fet de no haver-se trobat material mòbil que permeta una datació del camí, com és normal en punts allunyats dels llocs habitats, no comptem amb més evidències arqueològiques de caràcter cronològic.

EL TRAÇAT DE LA VIA

Aquestes intervencions permeten determinar millor el traçat de la via Augusta entre les capçaleres dels rius Canyoles i Vinalopó, amb seguretat almenys en el cas de Villena. La major part dels estudiosos admeten que des del municipi de *Saetabis* aquest camí seguia el corredor del Canyoles fins a la Font de la Figuera, situada en l'extrem NO de la comarca de la Costera, i que des d'aquesta població girava cap al SSO per a seguir les valls del Vinalopó i dirigir-se cap a la colònia *Ilici*. Però el traçat concret d'aquest tram no està ben fixat i hi ha discrepàncies entre els diferents autors que se n'han ocupat a l'hora de concretar-lo. D'altra banda, no molt lluny de la Font de la Figuera, on pràcticament tots els estudiosos localitzen la posta *Turres*, devia trobar-se la cruïlla amb l'anomenat camí d'Aníbal, la via tradicional que per Albacete es dirigia cap a Sierra Morena (Sillières 1977), possiblement al lloc on els Vasos de Vicarello esmenten la posta *Aras*. La localització d'aquesta cruïlla i de la posta pròxima també resultaven problemàtiques per la inseguretat en la fixació del traçat de la via.

Fig. 8. Vista longitudinal del Camí Vell de la Font de la Figuera (Villena).

Aquesta posta l'esmenten els vasos I i II en la via a *Castulo* per *Libisosa* (Lezuza) entre *Palem* (El Cerro de los Santos) i *Saetabis* (Roldán 1975, 216), mentre que en els altres dos vasos figura *Turres*. Donat que no apareix esmentada per l'Itinerari d'Antoní que descriu la via Augusta fins a *Carthago Nova*, pot deduir-se que la cruïlla es trobava situada entre *Turres* i *Aras* i que aquesta es trobava ja al camí d'Aníbal. La separen de *Saetabis* 28 milles (41,4 km) i de *Turres* només 3 (4'4 km). Com que apareix esmentada únicament per uns documents privats com els vasos de Vicarello, i la distància que la separa de la *mansio* de *Turres* és excessivament curta com per a pensar en una *mutatio*, és molt possible que es tractara d'un establiment privat. Sillières (1990, 272) va apuntar que aquesta posta deu arrellegar en el seu topònim la proximitat de la cruïlla. *Aras* és un topònim relativament freqüent en els itineraris. Es tracta d'una denominació que pren com a referència un element pròxim a la via, uns altars possiblement situats a l'encreuament esmentat. Els monuments de caràcter religiós eren freqüents al llarg de les vies, segons es pot veure en l'obra d'Apulei (*Flor.*, 1). Com ha destacat el mateix Sillières (2003, 270-271), devia tractar-se d'uns altars dels que se situaven en llocs senyalats com les cruïlles, els passos dels rius i les fronteres territorials de les ciutats. Hi ha una *mansio* homònima en la via Augusta a l'est de *Castulo* i una altra entre *Astigis* i *Corduba*. La presència d'aquests monuments devia correspondre en el primer cas a un important encreuament entre

el camí d'Aníbal i el nou traçat de la via Augusta, o siga, el lloc on es retrobaven els dos camins que se separaven poc després de la Font de la Figuera, i en el segon cas podia tractar-se del límit del territori d'aquesta ciutat.

Propostes de reducció de la mansio Aras	
Autor	Localització
Saavedra, 1863, 83	Cap a la Venta de la Balsa, entre Moixent i Almansa
Fernández Guerra, 1875, 123	El Alto de Mariaga
Miller, 1916, 181 i 186	Caudete
Sillières, 1977, 77	Entre La Encina i El Caicón, al camí de la Reina
Rosselló, 1980, fig. 3	El camí de la Font de la Figuera a Caudete
Rubiera, 1985, 26	Caudete
Ponce i Simón, 1988, 1641	Entre La Encina, Mateos, El Caicón i Las Albarizas
Sillières, 1990, 272, 364 i 372	Cap a l'Alt de Mariaga o la casa de l'Àngel
Rosselló, 1992, 626-627 i 632	La Casa Real
Arasa i Rosselló, 1995, 55	El camí de la Font de la Figuera a Caudete
Brotons, 1996, 72	Entre l'estació de la Font de la Figuera i El Caicón
Morote, 2004, 404	Pla del Moro/casa de l'Àngel (la Font de la Figuera)

Per tractar-se dels itineraris trobats més recentment, l'any 1852, i també perquè alguns autors consideren que no es trobava en terres valencianes i no la inclouen en els seus estudis, les propostes de reducció d'aquesta posta són poc nombroses. Una part dels investigadors consideren que devia estar situada a la vora del camí de la Font de la

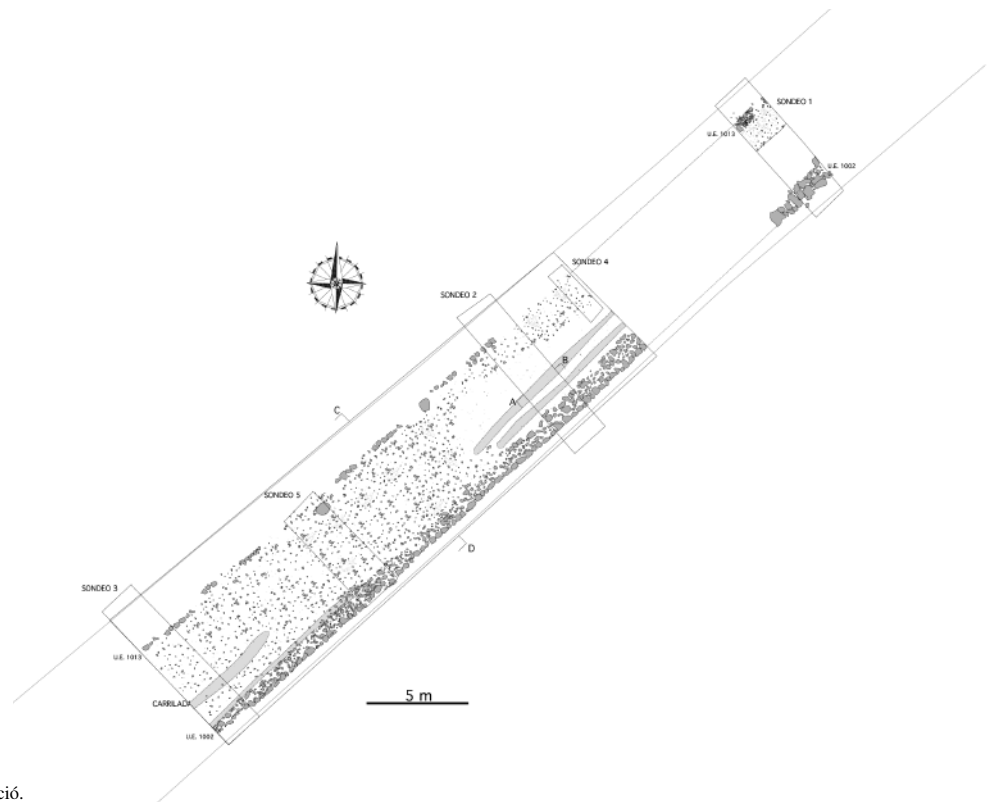

Fig. 9. Planta de l'excavació.

Figuera a Caudete, però sense precisar-ne el lloc exacte. La distància que la separa de *Turres* (4'4 km) fa viable aquesta hipòtesi. Això no obstant, les propostes d'ubicació són prou variades i només Sillières (1990) i altres autors posteriors han plantejat una reducció en les proximitats de la casa de l'Àngel, prop d'on s'han trobat ceràmiques

Fig. 10. Vista lateral des del est de l'excavació, amb el mur de contenció (UE 1002) en primer lloc i el sondeig 2 a la dreta.

romanes (Ribera 1996, 181). En aquest cas, doncs, es donen dues condicions necessàries per a plantejar una hipòtesi de reducció: un traçat prou segur que permeta el càlcul de les distàncies i l'existència de restes arqueològiques on localitzar la posta. Les medicions des del casc urbà de la Font de la Figuera, on es redueix la posta *Turres*, ens porten més enllà de l'encreuament actual entre el camí de la Casa de l'Àngel i el camí dels Joncarells, situat a 2'4 km de la població. Els 4'4 km s'acompleixen uns 700 m cap al SO de la casa de l'Àngel, de manera que si considerem que el camí d'Aníbal passava per l'est del Caicón en direcció a La Encina (Albacete), aquesta reducció sembla raonable. Aquesta localització aproximada permet confirmar, a partir de la proposta de traçat de la via Augusta que ací defensem, que *Aras* es trobava efectivament més enllà de la cruïlla entre aquesta i el camí d'Aníbal, ja en aquest, el que explica que aparega esmentada només pels Vasos de Vicarello.

Quant a la ubicació de la cruïlla, Saavedra (1863, mapa) la localitza entre *Turres* i *Aras*, més pròxima a aquesta i encara en territori valencià. Fernández-Guerra (1875, 124) la situa al Monte Arabí (Yecla), en terres de Múrcia. Blázquez y Delgado y Blázquez Jiménez (1925,

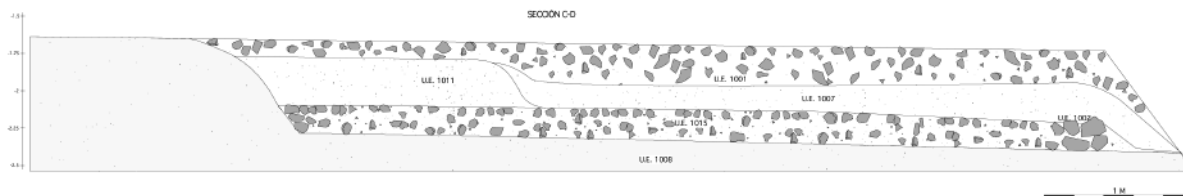

Fig. 11. Secció C-D.

15) són els primers que la localitzen al País Valencià i assenyalen que «el enlace se percibe claramente» a la Font de la Figuera, sense especificar més. Ruiz y Muñoz (1988, lām. 3) consideren que la bifurcació devia estar situada en la mateixa posta de *Turres*, des d'on la via Augusta seguiria cap al sud per l'est de Caudete fins a Villena. Contràriament, Brotons (Brotons *et al.* 1988, 77; Brotons 1996, 72) creu que, per raons topogràfiques, la bifurcació hauria de trobar-se prop de Caudete, entre El Paso i Los Villares, de manera que *Aras* quedaria en el traçat de la via Augusta abans de l'encreuament, a l'altura de El Caicón. Al seu torn, Sillières (1990, 272) la localitza cap al Alto de Mariaga o la casa de l'Àngel; després la via continuaria per l'est de Caudete, prop del pla de Los Villares, per a seguir un traçat pròxim al de la carretera N-330 i el ferrocarril. Darrerament, Morote (2002, 226, plànols XXVII-XXVIII) situa la cruïlla a les rodalies de Caudete, tot i que en el text descriu un traçat més cap a l'est per El Camino de las Albarizas.

Pel que fa a les comunicacions en aquesta zona en època moderna, que coneixem fonamentalment a partir dels itineraris i de la cartografia històrica, en el repertori de camins de Meneses (1576) s'esmenta l'itinerari de Múrcia a València que passa per Villena, la Font de la Figuera i Xàtiva. En l'itinerari provinent de Barcelona, des de València el camí seguia per Xàtiva, Moixent i la Font de la Figuera, però el que es dirigia cap a Sevilla, des de Moixent anava per Almansa, on s'esmenten dues ventes: la del Port, abans de pujar-lo, i la de Sant Pere, una vegada s'havia remuntat (Uriol 1990, 127). Aquesta referència indica que el camí per Almansa ja s'utilitzava en el segle XVI, abans de la construcció de la nova carretera en el XVIII. El traçat general del camí en època dels Àustries es pot veure representat cartogràficament en el mapa de F. Cassaus de 1693. El recorregut per la Costera apareix representat pel marge dret del Canyoles per Vallada i Moixent fins a la Font de la Figuera i després segueix per la Venta de Benito fins a Villena. D'aquesta manera,

podem veure que, en primer lloc, el camí que anava de la Font de la Figuera a Villena i després per les valls del Vinalopó –o siga, el que a grans trets mantenia el traçat de la via Augusta– seguia en ús en els segles XVI i XVII, i en segon lloc, que l'encreuament amb el camí que seguia per la Meseta cap a la vall del Guadalquivir estava situat abans d'arribar a la Font de la Figuera perquè aquest ja pujava pel port d'Almansa.

Com hem vist, a 2'4 km al SO de la Font de la Figuera i a 1'3 km al NE de la casa de l'Àngel es troba un encreuament que sembla l'històric entre el camí que es dirigia cap a Villena i el que seguia fins a Caudete i que de manera aproximada pot correspondre al *bivium* o bifurcació entre la via Augusta i el camí d'Aníbal. Des d'aquesta cruïlla el traçat de la via rodejaria per l'est Los Altos de Mariaga i Las Albarizas, tal vegada per El Camino de las Albarizas en direcció sud, i seguiria cap al SO per El Camino Viejo de Villena a la Font de la Figuera fins a enllaçar amb la carretera de Fontanars dels Alforins (CV-656). Després seguiria aquesta fins a la carretera N-330 i continuaria per aquesta fins a Villena. Aquest traçat sembla adequat des del punt de vista topogràfic i fa innecessari el seu pas per les rodalies de Caudete, que queda situat excessivament cap a l'oest. A grans trets, aquest és el traçat proposat per Blázquez y Delgado i Blázquez Jiménez (1923, 14), per a qui des de la Font de la Figuera la via seguia 'el camino recto' a Villena.

FERRAN ARASA I GIL

Ferran.Arasa@uv.es, Departament de Prehistòria i Arqueologia,
Universitat de València, Av. Blasco Ibáñez, 28, 46010 València.

GUILLEM PÉREZ JORDÀ

Guillem.perez@uv.es, Grup de Recerques Prehistòriques,
Laboratori d'Arqueologia, Departament de Prehistòria i
Arqueologia, Universitat de València.

Fig. 12. Rodades marcades en els materials de reblit de la via (UE 1010) al Sondeig 3.

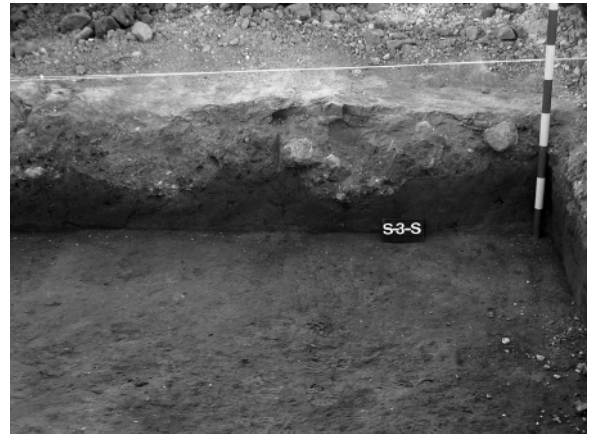

Fig. 13. Secció de les rodades al Sondeig 3.

NOTES

- 1 Volem expressar el nostre agraïment al personal de l'empresa Aguas del Júcar per les facilitats que en tot moment ens va donar per a la realització d'aquestes intervencions arqueològiques.
- 2 La planimetria ha estat elaborada per la Dra. Yolanda Carrión, del Grup de Recerques Prehistòriques, Laboratori d'Arqueologia, Departament de Prehistòria i Arqueologia, Universitat de València.
- 3 Una revisió de les qüestions referides als aspectes tècnics, que no hem pogut desenvolupar ací per raons d'espai, es pot veure en l'article d'Arasa i Flors (en premsa).

BIBLIOGRAFIA

- ARASA, F.; ROSSELLÓ, V. (1995): *Les vies romanes del territori valencià*. València.
- ARASA, F.; FLORS, E. (en premsa): Un sondeig en la via Augusta entre els termes municipals de Vilafamés i la Pobra Tornesa (la Plana Alta, Castelló), *APL*, XXVI.
- BLÁZQUEZ Y DELGADO AGUILERA, A.; BLÁZQUEZ JIMÉNEZ, A. (1923): *Vías romanas de Sevilla a Córdoba por Antequera.- De Córdoba a Cástulo por Épora.- De Córdoba a Cástulo por El Carpio.- De Fuente la Higuera a Cartagena y de Cartagena a Cástulo*, MJSEA, 59.
- BONET, H.; ALBIACH, R.; GOZALBES, M. coords. (2003): *Romans i visigots a les terres valencianes*, Museu de Prehistòria i de les Cultures de València, València.
- BROTONS, F.; MÉNDEZ, R.; GARCÍA, C.; RUIZ, E. (1988): El tramo viario de Montealegre a Fuente la Higuera, *Actas del Symposium sobre las Vías Romanas del Sureste*, Murcia, 75-83.
- BROTONS, F. (1996): El Anónimo de Rávena y la trama viaria del Levante español. Ensayo de interpretación y restitución, *Actas del XXIII CNA*, Elche, 69-76.
- CHEVALIER, R. (1997): *Les voies romaines*. Paris.
- FERNÁNDEZ GUERRA, A. (1875): Discurso leído ante la Academia de la Historia en la recepción del Sr. D. Juan de Dios de la Rada y Delgado. Contestación de D. Aureliano Fernández-Guerra y Orbe, *Memorias de la RAH*, Madrid, 122-126.

- GRENIER, A. (1934): *Manuel d'archéologie gallo-romaine. 2. L'archéologie du sol. 1. Les routes*. Paris [1985].
- MENESES, A. DE (1576): *Repertorio de Caminos*. Madrid [1976].
- MILLER, K. (1916): *Itineraria Romana. Römische reisewege an der hand der Tabula Peutingeriana dargestellt*. Leipzig.
- MOROTE BARBERÁ, J. G. (2002): *La vía Augusta y otras calzadas en la comunidad Valenciana*. Valencia.
- PONCE, G.; SIMÓN, J. L. (1988): Contribución al estudio del itinerario de la vía Augusta. Los restos de una calzada en el corredor de Almansa, *Actas del I Congreso de Historia de Castilla-La Mancha*, IV, Ciudad Real, 161-170.
- QUILICI, L. i S. eds. (1992): *Tecnica stradale romana*, Roma [1999].
- RIBERA, A. (1996): Arqueologia de la Font de la Figuera. Avanç, *Recerques del Museu d'Alcoi*, V, Alcoi, 177-182.
- ROLDÁN HERVÁS, J.M. (1975): *Itineraria Hispana. Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada.
- ROSELLÓ I VERGER, V. M. (1980): Resíduos de catastro romano en Caudete y Villena, *Estudios geográficos*, 158, Madrid, 5-13.
- ROSELLÓ I VERGER, V. M. (1992): Les vies romanes al País Valencià. Il·lusions i certeses, *Servicio de Investigación Prehistórica. Serie de Trabajos Varios*, 89, Valencia, 619-637.
- RUBIERA, Mª J. (1985): *Villena en las calzadas romana y árabe*. Alicante.
- RUIZ, L.; MUÑOZ, F. (1988): Las vías de comunicación romanas en la comarca de Yecla, *Actas del Symposium sobre las Vías Romanas del Sureste*, Murcia, 67-74.
- SAAVEDRA, E. (1863): *Discursos leídos ante la Real Academia de la Historia en la recepción pública de don Eduardo Saavedra el día 28 de Diciembre de 1862*. Madrid.
- SILLIÈRES, P. (1977): Le Camino de Anibal. Itinéraire des Gobelets de Vicarello, de Castulo a Saetabis, *Mélanges de la Casa de Velázquez*, 13, Paris, 31-83.
- SILLIÈRES, P. (1990): *Les voies de communication de l'Hispanie Méridionale*. Paris.
- SILLIÈRES, P. (2003): Paysage routier, syncrétisme religieux et culte impérial le long des voies de l'Hispanie méridionale: l'apport de la toponymie, *Gerión*, 21, Madrid, 265-281.
- URIOL SALCEDO, J. I. (1990): *Historia de los caminos de España. Vol. I. Hasta el siglo XIX*. Madrid.